

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Stadsgeschiedenis in buitenlandse historische tijdschriften (2016)

Deneweth, H.; de Block, G.; Delpeut, T.; Franck, H.; Greefs, H.; Kamp, J.; Muurling, S.; Van Damme, I.; van Gelder, M.; van Steensel, A.; Vrints, A.

Publication date

2017

Document Version

Final published version

Published in

Stadsgeschiedenis

License

Article 25fa Dutch Copyright Act (<https://www.openaccess.nl/en/in-the-netherlands/you-share-we-take-care>)

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Deneweth, H., de Block, G., Delpeut, T., Franck, H., Greefs, H., Kamp, J., Muurling, S., Van Damme, I., van Gelder, M., van Steensel, A., & Vrints, A. (2017). Stadsgeschiedenis in buitenlandse historische tijdschriften (2016). *Stadsgeschiedenis*, 12(2), 170-196.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

STADS

geschiedenis

nummer 2
12^e jaargang - 2017

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum.

Redactiesecretariaat:

Ilja van Damme
Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Grote Kauwenberg 18 S.D.309, B-2000 Antwerpen
Tel.: +32 (0)32 65 42 80
E-mail: sg@uantwerpen.be

Redactie:

Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Ilja van Damme (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Heidi Deneweth (Vrije Universiteit Brussel), Maartje van Gelder (Universiteit van Amsterdam), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, hoofdredacteur), Jelle Haemers (KU Leuven), Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie), Arie van Steensel (Universiteit Groningen), Antoon Vrints (Universiteit Gent).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
Tel.: +31 (0)35 685 98 56, fax +31 (0)35 685 98 56
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 42,-; digitaal € 15,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 60,- (buiten de Benelux € 67,-; digitaal € 50,-)
Studentenabonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 37,-; digitaal € 10,-)
Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen: Het streekplan, hier uitgewerkt door *Groupe Alpha* voor een publicatie die de kandidatuur voor Brussel als Europese hoofdstad kracht moest bijzetten. De lichtroze zones tonen de satellietsteden. (Gouvernement Belge, *Bruxelles-Brussel-Brüssel-Brusselle*, 1958); Kleurendia's van een vrolijk Brussel vertroebelen onze perceptie van de bezettingsperiode. Brussel, fotograaf Otto Kropf (CegeSoma/Rijksarchief); De dorpsadvocaat (Pieter (de Jonge) Brueghel, 1621, MSK Gent).

Stadsgeschiedenis in buitenlandse historische tijdschriften (2016)

HEIDI DENEWETH, GREET DE BLOCK, THOMAS DELPEUT, HANNELORE FRANCK, HILDE GREEFS, JEANNETTE KAMP, SANNE MUURLING, ILJA VAN DAMME, MAARTJE VAN GELDER, ARIE VAN STEENSEL EN ANTOON VRIJTS

Terwijl de meeste artikelen in Stadsgeschiedenis betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek wat er in de voorgaande jaargang in buitenlandse tijdschriften op het gebied van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgeversmarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse en Vlaamse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld evenals onze eigen talenkennis en bias is de selectie van artikelen gebaseerd op 66 overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als Urban History is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch kan bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.¹

Nieuwe foci in stadsontwikkeling

Een positieve evolutie in de recente studie van de stad is dat de laatste jaren de wat enge focus op het 'historisch centrum' is verlaten, en ook ontwikkelingen in de bredere, 'suburbane' of metropolitane zone volop voor het voetlicht komen. Dat is niet meer dan terecht, want in de negentiende en twintigste eeuw vond daar ook veruit de belangrijkste stadshistorische groei en evolutie plaats. Vanuit vooral de Angelsaksische onderzoeksgemeenschap komt zo een heuse *new suburban history* overwaaien, die, voorlopig met name in Engeland en Noord-Amerika, de nodige wetenschappelijke vruchten afwerpt.² Die historiografische 'wende' is ook volop merkbaar in de jaarlijkse oogst van stadshistorische artikels. Het onderzoek in kwestie is daarbij zowel geïnteresseerd in de politieke, sociale en economische patronen en processen die suburbane groei verklaren, als in de eigenlijke ruimtelijk-morfologische invulling van die historisch onder-bestudeerde en ondergewaardeerde 'restruimte'.

Enige conceptuele en theoretische openheid van wat zich aan de rand of de periferie van de historische kernstad voordoet, is daarbij nodig. Want afhankelijk van tijd en plaats kan het studieobject zowel betrekking hebben op stedelijke sloppenwijken (zoals in vele Afrikaanse ontwikkelingslanden in de twintigste eeuw), of juist het clichébeeld oproepen van de vrijstaande 'villa'-huizen met aanpalende tuinpercelen (wat

¹ De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op de website van *Stadsgeschiedenis*.

² Zie: M. Clapson, 'The new suburban history. New Urbanism and the spaces in between', *Urban History* 43 (2016) 336-341.

in het achttiende- en negentiende-eeuws Engeland veelal het geval was).³ In een inzichtrijk artikel, 'A small suburb becomes a boomburb. Explaining suburban growth in Naperville, Illinois', *Journal of Urban History* 42:6 (2016) 1135-1152, laat Brian Miller zien dat de complexiteit van suburbane groei in het naoorlogs Chicago een samenspel was van infrastructuurbeslissingen, concrete politiek-economische regelgeving en initiatieven, en de interne socio-economische dynamiek van de land- en immobiliënmarkt. De auteur hoedt zich evenwel voor al te grote conclusies omdat suburbane ontwikkelingen vaak een samenspel waren van algemene en heel specifieke, lokale 'padafhanke-lijkheden' en contingenties.

Vast staat wel dat de snelle groei van de metropolitane rand na de Tweede Wereldoorlog patronen van 'leegloop' van de historische binnenstad in de hand kon werken. Dat is in elk geval een verklaring die een belangrijke rol speelt in een groots opgezette vergelijkende studie van D. Alves e.a., 'Historical trajectories of currently shrinking Portuguese cities: a typology of urban shrinkage', *Cities* 52 (2016) 20-29 naar het fenomeen van ontstedelijking in het negentiende- en twintigste-eeuws Portugal. Zoals al eerder was vastgesteld voor Noordwest-Europese steden werkten ontstedelijking en suburbanisatie als communicerende vaten, waarbij de leegloop van het historisch centrum door de populariteit van suburbane huiswensen voor Portugal een ingrijpende realiteit werd vanaf de jaren 1980.

Huisvesting en segregatie

Suburbanisering en de effecten ervan op raciale segregatie zijn ook in Amerikaanse urban studies populaire onderwerpen. Hilary Botein, 'Labor unions and race-conscious housing in the postwar Bay Area: housing projects for the International Longshoremen's and Warehousemen's Union and the United Automobile Workers', *Journal of Planning History* 15:3 (2016) 210-229 bestudeert twee coöperatieve huisvestingsprojecten in de San Francisco Bay Area, gesticht door twee vakbonden: the International Longshoremen's and Warehousemen's Union (ILWU, havenarbeiders en warenhuizen) en the United Automobile Workers (UAW, autosector). Coops waren doorgaans een reactie op de 'white flight' naar de stadsrand en de relocatie van industrie buiten de stad. Dat laatste had als problematisch effect dat de arbeiders in die fabrieken meestal zwarten waren die alleen in aanmerking kwamen voor huisvesting in de oude stadscentra en daardoor lange pendeltijden naar het werk hadden. Hoewel coöperatieven aan de westkust weinig voorkwamen, wilden deze vakbonden aantonen dat blanken wel degelijk in de stad zouden blijven en geen problemen zouden hebben met raciaal geïntegreerde huisvesting indien die van goede kwaliteit zou zijn. Het ILWU-project (St Francis Square) was inderdaad succesvol op vlak van raciale integratie omdat het gebouwd werd in een wijk die al Afro-Amerikaans was en waar blanke gezinnen door zorgvuldige marketing werden aangetrokken. Het UAW-project (Sunny Hills) was minder succesvol. Dat raciale integratie uiteindelijk niet of slechts gedeeltelijk lukte, lag aan de kleinschaligheid van beide projecten en hun minimale

3 Zie als voorbeeld van het eerste: G. Curless, "'Better housing conditions are of vital importance to the ordinary man": slum clearance in post-war Khartoum', *Urban History* 43 (2016) 557-576; en als voorbeeld van het tweede: R. Thornes, 'Detached gardens and the urban fringe of eighteenth- and nineteenth-century English provincial towns', *Journal of Historical Geography* 53 (2016) 28-44.

aanbod aan huisvesting in een sterk raciaal gesegregerde stad. Annemarie Sammartino daarentegen bestudeert twee grootschalige huisvestingsprojecten in de rand van de stad in ‘Mass housing, late modernism, and the forging of community in New York City and East Berlin, 1965-1989’, *American Historical Review* 121:2 (2016) 492-521. Zij vergelijkt Co-op City in New York (65.000 inwoners) met Marzahn in Oost Berlijn (175.000 inwoners). Co-op City ontstond als reactie op de raciale problemen in de binnenstad en vormde een eigen zelfvoorzienende entiteit buiten het centrum met eigen onderwijs, banken, winkels en woningen. Marzahn was een reactie op de slechte huisvesting in het negentiende-eeuwse stadscentrum van Berlijn en kaderde in het Real Existing Socialism dat betere huisvesting en voldoende consumptiegoederen wenselijk achtte. In tegenstelling tot naoorlogse modernistische stedenbouwkundige projecten (efficiënt georganiseerde, hygiënische steden met woontorens die een publieke harmonie moesten creëren) integreerde het laat-modernisme de ideeën van Jane Jacobs en streefde het naar gemeenschapsvorming als middel tot sociale transformatie. Daartoe werden potentiële residenten geselecteerd, met een voorkeur voor jonge gezinnen met kinderen. Ouders leerden elkaar immers kennen aan de schoolpoort of op het speelplein. Toch werden de oorspronkelijke doelstellingen slechts ten dele gerealiseerd: in Co-op City onder meer omdat raciale selectie leidde tot een dominant blanke en joodse buurt; en in Marzahn omdat de Stasi zo alomtegenwoordig was dat burens elkaar niet vertrouwden.

Michael Romyn, ‘The Heygate: community life in an inner-city estate, 1974-2011’, *History Workshop Journal* 81 (2016) 197-230 bestudeert de mate waarin grootschalige huisvestingsprojecten al dan niet succesvol waren voor gemeenschapsvorming. Zijn onderzoek wijst uit dat sociale huizenblokken wel degelijk gemeenschapsleven creëerden doordat familie en vrienden dicht bij elkaar woonden en burens reciprociteitsrelaties ontwikkelden. Op termijn raakte dat gemeenschapsleven echter ondermijnd doordat kinderen van de oorspronkelijke bewoners niet automatisch in aanmerking kwamen voor vrijkomende sociale flats, en er een continue instroom was van armen en vluchtelingen op zoek naar een eerste en goedkope huisvesting, wat de bestaande gemeenschap ondergroef. Daarenboven zoomden de media heel gewillig in op dergelijke probleemverhalen, die maar al te graag werden overgenomen door ontwikkelaars en politici die deze bouwblokken als een doorn in het sociaal weefsel portretteerden, voornamelijk met de bedoeling ze te laten afbreken en het enorme economische potentieel van die gronden uit te baten. De interviews van Romyn tonen aan dat de bewoners deze blokken totaal anders en veel genuanceerder beleefden. Waar het oorspronkelijke gemeenschapsleven stevig was, werd dit na 1997 afgebrokkeld, maar er ontstonden nieuwe gemeenschapsvormen uit solidariteit en verzet tegen het beleid. Dit waren echter ‘thin communities’ die buiten het verzet weinig gemeenschappelijks meer hadden.

Reizende concepten en selectieve transfers

In 2016 was transnationale uitwisseling wederom een centraal thema in de planningsgeschiedenis. Zo redigeerde Carola Hein een ‘special section’ in de *Journal of Urban History* over de sleutelpositie van Japan in de kennistransfer tussen Azië en de rest van de wereld, voornamelijk Europa en de Verenigde Staten – ‘Japanese cities in global context’, *Journal of Urban History* 42:3 (2016) 463-476. Waar Grunow’s *Paving Po-*

wer Japan inderdaad als een scharnier tussen een Westerse stedenbouwtraditie en het Oosten belicht, benadert Zhongjie Lin Japan als internationale trendsetter in het artikel 'Metabolist utopias and their global influence: three paradigms of urbanity', *Journal of Urban History* 42:3 (2016) 604-622. Lin beschrijft de Japanse avant-garde beweging uit de jaren 1960 vanuit de drie stedenbouwkundige paradigma's van megastructuren, groeperen en ruïnes om, enerzijds, de complexiteit en het pluralisme van de beweging recht aan te doen en, anderzijds een analysekader te construeren voor stedenbouw en verstedelijking in Azië vandaag waar architectuur en stedenbouw in elkaar vloeien. Ook Lara Schrijver bestudeert een groep architecten en stedenbouwkundigen die het modernistische project verlaten en in de jaren 1970 een architecturaal perspectief op planning ontwikkelen. Meer bepaald in het artikel 'Transatlantic crossings: new forms of meaning in the city of the 1970s', *Planning Perspectives* 31:1 (2016) 103-113, beschouwt Schrijver de trans-Atlantische ontmoetingen van Koolhaas, Ungers en Rowe in Cornell University als een scharniermoment dat een nieuwe culturele benadering van planning lanceert in zowel Europa als de Verenigde Staten.

Dat lokale cultureel-politieke condities planning mee bepalen, wordt mooi uiteengezet door David Kuchenbuch in 'Architecture and urban planning as social engineering: selective transfers between Germany and Sweden in the 1930s and 1940s', *Journal of Contemporary History*, 51:1 (2016) 22-39. Kuchenbuch toont aan hoe een schijnbaar neutraal concept als de 'neighbourhood unit', uitgewisseld tussen planningsgemeenschappen in Zweden en Duitsland vanuit een engagement voor organische gemeenschapsvorming, ingeschakeld wordt in de cultureel-politieke projecten van Nazi Duitsland over 'Volksgemeinschaft' en 'People's Home' in sociaal-democratisch Zweden tijdens het interbellum. In dezelfde periode onderzoekt Michel Geerste in 'The international garden city campaign. Transnational negotiations on town planning methods 1913-1926', *Journal of Urban History* 42:4 (2016) 733-752 de agenda en de leden van de International Federation for Housing and Town Planning (IFHTP) en besluit dat het concept van de tuinstad aan kracht minderde en de organisatie meer als netwerk van experts opereerde. Boeiend in dit artikel is de aandacht die besteed wordt aan de Belgische reconstructie campagne die als laboratorium voor internationale ideeën werd gelanceerd, maar in feite een manier was voor de IFHTP om rond een gezamenlijk project samen te werken enerzijds, en voor de Belgische senator Vinck en architect-planner Verwilghen de legitimatie vormde voor hun ideeën anderzijds. Een minder fraai plaatje van internationale kennistransfer tijdens het interbellum wordt in het knappe artikel 'Bubonic plague, colonial ideologies, and urban planning policies: Dakar, Lagos, and Kumasi', *Planning Perspectives* 31:2 (2016) 205-226 van Liora Bigon geschetst waarin ze anti-pest praktijken in Dakar, Lagos en Kumasi als insteek gebruikt om verschillen te traceren in de relaties tussen Franse en Britse koloniale heerschappij, stedelijke planning en segregatiemechanismen.

De (post)koloniale stad

Twee tijdschriften plaatsten in 2016 met themanummers (post)koloniale steden in de schijnwerpers. Het bestuderen van koloniën en metropolen binnen één analytisch kader is al langere tijd geïntegreerd in de historiografie en blijft een dankbaar onderzoeksperspectief. In het themanummer 'Cultures of colonialism in the metropole',

The American Historical Review 121 (2016) krijgt het Interbellum daarbij tevens een prominente rol binnen wat Marc Matera omschrijft als ‘the long moment of decolonization’ tussen 1930 en 1970.⁴ Parijs was als koloniaal metropool tussen de oorlogen bijvoorbeeld een broedplaats voor antikoloniaal nationalisme en voor postkoloniale leiders. Michael Goebel benadrukt in “The capital of the men without a country.” Migrants and anticolonialism in interwar Paris’, 1444-1467 hoe het dagelijkse leven van Afrikaanse en Aziatische migrantgemeenschappen in Parijs antikoloniale sentimenten versterkte. Woonpatronen en netwerken, discriminerende leef- en werkomstandigheden en pan-nationale samenwerkingen in belangenorganisaties droegen bij aan deze broedplaatsen voor ‘cross-ethnic exchange’ en de wereldwijde verspreiding van antikoloniaal nationalisme. In ‘Murder at London zoo. Late colonial sympathy in interwar Britain’, 1468-1491 analyseert Jonathan Saha de sterk gepolitiseerde sympathie in de dramatische rechtszaak van de dierenverzorger San Dwe – een christelijke Karen uit Birma die werd beschuldigd van een moord op de islamitische Indiase Said Ali. De emotiehistorische benadering biedt een intrigerend perspectief om translokale netwerken van koloniale plaatsen en actoren te identificeren. Saha toont aan dat affectie van steunbetuigers voor San Dwe ontstond in de context van rassenhiërarchieën, religie, gender, seksualiteit, omgang met dieren en loyaliteit aan het Britse rijk en imperialisme.

Het themanummer ‘Sex and the colonial city’, *Journal of Urban History* 42 (2016) accentueert het belang van genderrollen in de ontwikkeling van (post)koloniale stedelijke gemeenschappen. Twee auteurs laten dit verband vooral sterk terugkomen. Genderstrategieën waren bijvoorbeeld van fundamenteel belang voor de duizenden uit Saint-Domingue gevluchte ‘free women of color’ in New Orleans. Elizabeth C. Neidenbach bespreekt de rol van ras, sekse en gemeenschappelijke afkomst in de netwerken en sociale geografie van deze vrouwen in het artikel “Refugee from St. Domingue living in this city.” The Geography of social networks in testaments of refugee free women of color in New Orleans’, *Journal of Urban History* 42 (2016) 841-862. Om hun vrije status te kunnen bewijzen, lieten ze testamenten opstellen die niet alleen hun bezit, maar ook belangrijke relaties vermeldden zoals getuigen, erfgenamen en uitvoerders van het testament. Met name uit Saint-Domingue gevluchte blanke mannen vervulden deze laatste rol, door hun sociale mogelijkheden hiertoe. In “My most beautiful ornament is my house.” National womanhood and urban modernity in late colonial and postcolonial Senegal, 1956-1968’, *Journal of Urban History* 42 (2016) 881-899 analyseert Elizabeth Ann Fretwell hoe de positie van vrouwen was verbonden met stadsontwikkeling rond de periode waarin Senegal onafhankelijk werd van Frankrijk. Rond 1960 kregen ze een actieve rol toebedeeld in politieke weekbladen en advertenties: als industriële arbeiders en hoogopgeleide professionals, als partner en moeder in kerngezinnen en daarop afgestemde woningen en als consument van westerse producten. Als reactie op politieke onrust in Dakar midden jaren 1960 en tegenvallende industrialisatie en stadsontwikkeling, begon verheerlijking van het platteland te domineren. Deze omslag ging gepaard met een ‘traditionele’ verbeelding van het vrouwelijk lichaam, kleding en seksualiteit, waarbij afwijkende normen – zoals de invloed van de Franse jongerencultuur – de natievorming zouden bedreigen.

4 Marc Martera, ‘Introduction. Metropolitan cultures of empire and the long moment of decolonization’, *The American Historical Review* 121 (2016) 1435-1443.

De terugkeer van de straat

In de planningsgeschiedenis zien we een opvallende terugkeer van de straat als ingang tot grote historische debatten. In ‘About the ideal layout of the city street in the twelfth to sixteenth centuries. The myth of the renaissance in town building’, *Journal of Urban History* 42 (2016) 938-952 ondergraaft Wim Boerefijn de breuk tussen de middeleeuwse stedenbouw en de renaissance door het ideaal van de rechte tegenover de figuur van de gebogen straat te nuanceren. Een analyse van traktaten en plannen van de twaalfde tot de zestiende eeuw toont bijvoorbeeld hoe Alberti in *De re aedificatoria* (1452) de voordelen van een grillig stratenpatroon besprak en hoe middeleeuwse nieuwe steden vaak gekenmerkt werden door rechte straten, of hoe de vroege recht-trekking van wegen niet enkel vanuit efficiëntie, maar ook vanuit schoonheidsidealen werd ingegeven. In ‘Framework and form. Burgage plots, street lines and domestic architecture in early urban Scotland’, *Urban History* 43 (2016) 2-27 bestuderen Geoffrey Stell en Robin Tait eveneens de middeleeuwen en vroegmoderne periode, maar zij belichten de stedenbouwkundige praktijken in plaats van de theorievorming. Ze analyseren de stedelijke regelgeving over de straat, en meer specifiek hoe de overgang tussen de publieke ruimte en de private sfeer werd gereguleerd, om nieuw licht te werpen op de architectuur en het karakter van woningen in Schotse steden. Ook in het artikel van Zheng Tan en Charlie Q.L. Xue, ‘The evolution of an urban vision. The multilevel pedestrian networks in Hong Kong, 1965-1997’, *Journal of Urban History* 42 (2016) 688-708 wordt de figuur van de straat gebruikt om publiek-private relaties in de stad te analyseren. Ze bespreken meer bepaald POPS – of privately owned public space – waaruit het voetgangersnetwerk in Hong Kong is samengesteld. Geïnspireerd door het Buchanan Report uit 1963, waarin gescheiden verkeersstromen worden voorgesteld om het centrum van Londen te ontlasten, wordt het ideaal van een voetgangersvriendelijk stadscentrum overgenomen in Hong Kong. Het voetgangersverkeer wordt letterlijk gescheiden van de autoweg door verhoogde of verlaagde bruggen en het publieke werk wordt naadloos ingeschreven in een consument georiënteerde economie die wordt vertaald in administratieve instrumenten die POPS vooropstellen. Ook Tristan Grunow volgt de kennistransfer van het westen naar het oosten in ‘Paving power. Western urban planning and imperial space from the streets of Meiji Tokyo to colonial Seoul’, *Journal of Urban History* 42 (2016) 506-556. Hij volgt hoe de figuur van de boulevard, zoals die in Parijs en Washington werd aangelegd, door de Meiji regering in Japan werd geïntroduceerd en hoe die vervolgens werd geëxporteerd naar de Japanse kolonie Seoul. Waar in Japan het landschap van rechte, verharde wegen met voetpaden, riolering en bomenrijen symbool stond voor internationaal prestige, economische efficiëntie en esthetiek werd de boulevard in Seoul als instrument gebruikt om zogenaamde ‘Japanse’ ruimtes te creëren en de ‘primitieve’ cultuur uit te wissen.

Overleven in de stad: overlevingsstrategieën en liefdadigheid

Continuity and Change start 2016 met een interessant themanummer over de aanwezigheid en de identiteit van huurders en kostgangers in huishoudens in zowel ruraal als urbaan Europa. De inleiding is verzorgd door Beatrice Moring, die al eerder aandacht schonk aan het fenomeen van samenwoning. In ‘Introduction. Lodgers in rural and urban Europe in the past’, *Continuity and Change* 31 (2016) 1-8 wijst Beatrice Moring

erop dat het sterk ingeburgerde Europese ideaal van huiselijkheid scherp contrasteert met het grote aantal inwonende huurders. Het betreft een bijzonder gevarieerde groep van mensen gekenmerkt door sterke verschillen in de relatie tot de huiseigenaar, de positie in het huishouden en de manier waarop de inwoning werd vergoed. Terwijl het in de stedelijke leefomgeving een antwoord bood op de toenemende woningdruk en stijgende huurprijzen, was het in ruraal Europa vaak een manier om daklozen onderdak en bescherming te bieden. Beatrice Moring ontwikkelt haar sociaalhistorisch onderzoek naar het fenomeen verder via een gedetailleerd diepteonderzoek naar de identiteit van zowel huurders als verhuurders in de Finse stad Helsinki omstreeks 1900. Uit het artikel 'Gender, class and lodging in urban Finland around 1900', *Continuity and Change* 31 (2016) 47-77 blijkt dat het verhuren in de stad een belangrijk onderdeel was van de grijze economie en een antwoord bood op de hoge woningnood en huurprijzen in deze periode van sterke stedelijke groei en van mobiliteit en migratie. Terwijl het voor de verhuurder een noodzakelijk aanvullend inkomen bezorgde, bood het een betaalbaar dak boven het hoofd voor een gevarieerde groep van zowel jonge als oudere mannen en vrouwen. Wat huurders en verhuurders vooral gemeen hadden, was hun afkomst uit dezelfde sociale klasse. Hun samenwonen was echter meer dan het delen van kosten; het was een levenswijze gebaseerd op onderlinge ondersteuning waaruit ook vriendschapsrelaties ontstonden die verwantschapsbanden vervingen.

Tamas Farago richt in het artikel 'The lodger population in the traditional world of the mid-eighteenth-century Carpathian Basin', *Continuity and Change* 31 (2016) 9-46 de blik op de huurderspopulatie in twee uitgestrekte graafschappen in Hongarije tijdens de achttiende eeuw en betreft zowel kleine stedelijke kernen (2000-5000 inwoners) als rurale gemeenten in het onderzoek. Dat gebeurt aan de hand van een demografische analyse van een huishoudtelling, de 'status animorum' uit 1760. Ze stelt vast dat inwonende huurders een afgesloten entiteit vormden in het huishouden en onderscheidt twee belangrijke groepen: aan de ene zijde, jongelui, in hoofdzaak mannen, die aan het begin stonden van hun professioneel leven; en aan de andere zijde mensen van middelbare of iets oudere leeftijd wiens gezinsleven door scheiding of overlijden was beschadigd. Jeff Meek, tot slot, bekijkt de inwonende huurders in de wijk Govan in Glasgow, een dichtbevolkte arbeiderswijk die teerde op de scheepsbouw, in zijn bijdrage 'Boarding and lodging practices in early twentieth-century Scotland', *Continuity and Change* 31 (2016) 79-100. Migranten beschouwden het inwonen als een alternatief voor een verblijf in logementshuizen die een slechte reputatie hadden. Hij benadrukt niet enkel de economische noodzaak van de huur- en inwoonpraktijk, maar stelt eveneens vast dat vooral Ierse, en in mindere mate ook Russische migranten, samenwoonden op basis van een gezamenlijke herkomst, taal of religie.

Niet enkel samenwoning en informele ondersteuning, maar ook allerhande vormen van liefdadigheid en sociale zorg kunnen mogelijkheden bieden om perioden van kwetsbaarheid en armoede te overbruggen. Véronique Beaulande-Barraud en Bertrand Goujan verzorgden het themanummer 'Le salut par les oeuvres? Pratiques religieuses et charitables des élites urbaines (France, XIIIe-XIXe siècle)', *Histoire, Economie & Société* 35 (2016) 4-75 waarin ze naast de inleiding drie bijdragen samenbrachten over vormen van liefdadigheid van stedelijke elites in diverse Franse steden van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw. Daarbij is er aandacht voor de diverse vormen van lief-

dadigheid, de motieven van de gevers, en de doelgroepen die ze ondersteuning waardig achtten. De keuze voor een langetermijnperspectief maakt het mogelijk na te gaan hoe praktijken van ondersteuning veranderden en welke rol sociale en religieuze bewegingen daarin speelden. Ionna Iordanou doorbreekt in haar boeiende artikel 'Pestilence, poverty, and provision. Re-evaluating the role of the popolani in early modern Venice', *Economic History Review* 69 (2016) 801-822 de idee dat giftcultuur voorbehouden was aan de elite en middengroepen die liefdadigheid beschouwden als hun morele en religieuze plicht. Met als voorbeeld de scheepsbouwers en scheepslui van Venetië toont ze aan hoe een arbeidersklasse zonder wettelijk burgerschap – de popolani in Venetië – via huwelijksdotaties of testamentaire bepalingen bijdroeg tot liefdadigheid en niet enkel verwanten, maar ook kennissen beschermde tegen armoede. De popolani waren dus zeker niet enkel ontvangers, maar evengoed verschafters van steun.

Marjorie Dryburgh publiceerde met 'Living on the edge. Welfare and the urban poor in 1930s Beijing', *Social History* 41 (2016) 34-53 eveneens een interessante bijdrage over liefdadigheid, ditmaal in twintigste-eeuws Peking. Aan de hand van documenten van het Municipal Social Affairs Bureau in Beijing van zowel mensen die hulp kregen als vroegen gaat ze na hoe sociaal zwakkeren het institutioneel en discursief kader van de instelling gebruikten en toe-eigenden om vaak tijdelijke opvang en bescherming te vinden, en daarvoor ook bestaande netwerken inzetten. Parallellen met armenzorg en armenbrieven in Europa zijn legio, net als de bereidheid van armen om zich aan te passen aan de discipline en voorschriften om te kunnen genieten van de zo noodzakelijke tijdelijke opvang in een door economische crisis geteisterd Beijing. Ook het artikel van Carole Holohan, 'Conceptualizing and responding to poverty in the republic of Ireland in the 1960s. A case study of Dublin', *Social History* 41 (2016) 34-53 behandelt armoede in de twintigste eeuwse stad, maar focust daarbij op de manier waarop de houding ten aanzien van armoede en armoedebestrijding wijzigde in de Republiek Ierland in de jaren 1960 en de effecten daarvan op de praktijken van armoedebestrijding in de stad Dublin. Armoede werd meer en meer geproblematiseerd als een overheidstaak en vanuit de notie van sociale rechtvaardigheid sinds de jaren 1960, een periode van toenemende welvaart, maar tegelijkertijd ook van stijgende ongelijkheid. Zowel transnationale ideeën over sociale zorg van voornamelijk Britse en Amerikaanse denkers, als nieuwe ontwikkelingen in het katholicisme die de grotere katholieke gemeenschap bereikten via pauselijke encyclieken beklemtoonden daarbij de rol van de staat. Zorg in Ierland echter werd traditioneel toevertrouwd aan een waaier van allerhande vrijwillige en professionele verenigingen, en deze padafhankelijke ontwikkelingen belemmerden deels de ontwikkeling van een coherent centraal armoedebeleid in de praktijk.

Migratie, mobiliteit en inbedding van migranten in het stedelijke weefsel

Migratie en de manier waarop migranten zich bewogen in de stad en toegang vonden tot het stedelijke leven kreeg eveneens aandacht in het stadshistorische onderzoek. Laurence Brown en Niall Cunningham hebben daarbij aandacht voor de interne mobiliteit van migranten binnen de stad. In 'The inner geographies of a migrant gateway. Mapping the built environment and the dynamics of Caribbean mobility in Manchester, 1951-2011', *Social Science History* 40 (2016) 93-120 verbinden ze de mobiliteit in de wijk 'Moss Side', een enclave van achterstand en vestigingswijk voor migranten uit

de Caraïben en Afrika in Manchester, aan de stedelijke veranderingswerken in de stad. De auteurs testen aan de hand van GIS-technieken het effect van sociale huisvestingsprojecten, infrastructuurwerken en nieuwe grensafbakeningen op de interne mobiliteit binnen de wijk en naar aanpalende wijken. Ze verbinden de verhuisbewegingen aan het huisaanbod, racisme, maar ook aan het stedelijke beleid ten aanzien van de buurt. Vicky Vanruysseveldt brengt mobiliteit van de bijzonder interessante groep van rondreizende artiesten in Brabant in beeld in 'Travelling without risks? Itinerant entertainers in the duchy of Brabant and their uses of passports at the end of the eighteenth Century', *Cultural and Social History* 13 (2016) 437-450. Door te focussen op het gebruik van paspoorten, sluit haar bijdrage naadloos aan bij de recente interesse voor de materialiteit van migratie en het gebruik dat dragers van allerhande identificatiedocumenten maakten om zich te beschermen tegen willekeur en misbruik. Rondreizende artiesten gebruikten de reisdocumenten die ze tijdens de achttiende eeuw ook nodig hadden voor regionale verplaatsingen om zich te beschermen tegen aanhoudingen als vagebonden.

Het artikel van Gerrit Verhoeven richt zich meer op het zogenaamde 'integratieproces' van in hoofdzaak binnenlandse nieuwkomers die zich vestigden in Antwerpen tijdens de achttiende eeuw, een periode van economische neergang en crisis. In 'How do these foreigners blend in? Migration and integration in late eighteenth-century Antwerp (1715-92)', *Cultural and Social History* 13 (2016) 161-177 worden getuigenverslagen voor de rechtbank van de Vierschaar gebruikt. Aan de hand van een partiële vergelijking van de beroepsmobiliteit, geletterdheid en netwerkvorming van pas aangekomen en langer gevestigde migranten beargumenteert hij dat migranten zich op relatief korte tijd inbedden in het stedelijke leven en er van uitsluiting ten aanzien van hen geen sprake was. De periode waarin het economische leven in Antwerpen langzaam terug opleefde en de migratie internationaliseerde komt aan bod in het artikel van Hilde Greefs. In 'Clubs as vehicles for inclusion in the urban fabric? Immigrants and elitist associational practices in Antwerp, 1795-1830', *Social History* 41 (2016) 375-395 staat de vraag centraal of het verenigingsleven als een hefboom functioneerde om zich in te bedden in het stadsweefsel, of dat dergelijke processen pas aanwezig waren wanneer andere sociale inbeddingsmechanismen succesvol waren geweest. Het blijkt dat nieuwkomers snel toegang zochten tot het stedelijke verenigingsleven, ook al verbleven ze slechts tijdelijk in de stad, maar dat er duidelijke sociale hiërarchieën aanwezig waren waardoor bepaalde verenigingen enkel toegankelijk waren indien andere sociale inclusiemechanismen succesvol waren geweest. Daardoor wordt het verhaal van sociale inbedding genuanceerd, zelfs voor welgestelde en dus meer elitaire migranten.

Vrouwen, alleenstaanden en kinderen in de stedelijke ruimte

De afgelopen jaren kenden een sterke herleving van de interesse in de rollen van vrouwen in het stedelijke landschap. In plaats van te spreken over 'de vrouw' wordt er in toenemende mate onderscheid gemaakt tussen aspecten als klasse, huwelijkse status en migrantenstatus. De vraag wordt dan gesteld hoe (combinaties van) deze factoren de levens van vrouwen in het verleden hebben beïnvloed. Zo ook in Hilde L. Sommerseth, Peter Ekamper en Solvi Sogner, 'Marriage patterns and residential behaviour among Norwegian women in Amsterdam', 1621-1720, *Continuity and Change* 31 (2016) 175-

209, waarin de invloed van huwelijkse- en migrantenstatus op residentiële patronen wordt onderzocht. Aan de hand van de huwelijksproclamaties betwisten de auteurs dat het algemene beeld van homogene en geclusterde migrantengemeenschappen in vroegmoderne steden opgaat voor Noorse vrouwelijke migranten in Amsterdam. Zij suggereren dat het beroepenveld bepalender was voor de residentiële patronen van migranten dan etniciteit. De vrouwen die getrouwd waren met zeelieden (Noors of niet-Noors) woonden dichter bij elkaar dan de vrouwen wiens echtgenoten in andere sectoren werkten.

In veel Noordwest-Europese steden was niet alleen een grote groep migranten kenmerkend, ook alleenstaanden waren hier zeker tot de negentiende eeuw oververtegenwoordigd. Het zijn deze zogenaamde 'singles' (opgevat in de breedst mogelijke zin: dus nooit, nog niet en niet langer gehuwden) die in de schijnwerpers zijn gezet tijdens de conferentie 'Singles in the cities of North-West Europe, c. 1000-2000' (2013). Hieruit is naast een bundel over West-Europa⁵ ook een *special section* over de Lage Landen gepubliceerd: 'The lure of the city. Comparative perspectives on singles in towns in the Low Countries, 1600-1940', *Journal of Urban History* 42 (2016). Centraal hierin staat de vraag wat de aantrekkingskracht was van steden voor deze groep mensen. In de verschillende artikelen wordt duidelijk gemaakt dat de combinatie van politieke, economische en culturele instituties (werkgelegenheid, scholing, rechtsbescherming, armenzorg en tolerantie) in de stad alleenstaanden beter accommodeerde en aantrok, met name via migratie. Daarnaast 'produceerde' deze stedelijke context ook singles, bijvoorbeeld doordat elitegroepen (waaronder het celibaat relatief vaak voorkwam) zich in steden concentreerden. Met name voor vrouwen bood de stedelijke context ongeëvenaarde vrijheden die hen zowel kwetsbaar als onafhankelijk maakten.

De economische rollen die weduwen speelden in de welvarende marktstad Nantwich staan centraal in Karen O'Brien, 'Intimate Worlds. Kinship relations and emotional investment among Nantwich women 1603-1685', *Journal of Family History* 41 (2016) 131-143. Aan de hand van 87 testamenten van vrouwen uit de zeventiende eeuw stelt zij, helaas zonder enige kwantificering, dat 'sommige' vrouwen grote huishoudens beheerden, substantiële eigendommen bezaten en de financiële vrijheid genoten om die volgens eigen voorkeuren te verdelen. Opmerkelijk is dat vrouwen hun bezittingen meestal nalieten aan andere vrouwelijke verwanten of vriendinnen in plaats van bijvoorbeeld aan hun zonen.

In de late middeleeuwen was het naast affectie ook een bijzondere bezorgdheid om de armoede van vrouwen (welbekend voor het Middellands Zeegebied) die ervoor zorgde dat met name grootmoeders via testamenten konden rekenen op financiële steun. Dit blijkt uit het onderzoek van Lucie Laumonier, 'Grandparents in urban and rural Lower Languedoc at the end of the middle ages', *Journal of Family History* 41 (2016) 103-117. Zij bekeek hiervoor de testamentaire beschikkingen van kleinkinderen voor het onderhoud van hun grootouders in veertiende- en vijftiende-eeuws Languedoc. Zij vond er beduidend meer in het rurale Hérault dan in de stad Montpellier. Laumonier concludeert daarom dat de solidariteit onder families groter moet zijn geweest op het platteland dan in de stad, waar huishoudens veelal kleiner waren.

5 I. Devos, J. de Groot en A. Schmidt (red.), *Single life and the city 1200-1900* (Basingstoke 2015).

Naast allerlei sociale en economische mogelijkheden bracht de stad ook veel gevaren met zich mee. Oversterfte was lange tijd één van de demografische kenmerken van het stadsleven. Het was immers niet voor niks dat Amsterdam vanwege zijn ongezonde leefomstandigheden bekend stond als het ‘graf van Europa’. In Londen heeft de bekende zeventiende-eeuwse statisticus John Gaunt zich er als eerste aan gewaagd te berekenen hoe groot de kindersterfte was in zijn tijd en wat de oorzaken hiervan waren. Toch brengt hij dit niet in relatie met de zogenaamde *urban penalty* of het *urban graveyard effect*. Volgens Margaret Pelling, ‘John Gaunt, the Hartlib circle and child mortality in mid-seventeenth-century London’, *Continuity and Change* 31 (2016) 335-359 komt dit doordat kinderen toen tot hun zeven jaar werden beschouwd als een ‘vrouwenzaak’.

Het is bekend dat stedelijke instituties zoals ziekenhuizen en werkhuisen ook een rol speelden in de hoge mortaliteit. Maar of het er om gaat dat zij zwakkere bevolkingsgroepen aantrokken of dat deze instituties ook actief bijdroegen aan de oversterfte is meestal moeilijk te zeggen. Jonny Geber probeert hier desalniettemin licht op te werpen in het artikel ‘Mortality among institutionalised children during the Great Famine in Ireland. Bioarchaeological contextualisation of non-adult mortality rates in the Kilkenny Union Workhouse, 1846-1851’, *Continuity and Change* 31 (2016) 101-126. Aan de hand van de uit een massagraf afkomstige skeletten, notulenboeken van het werkhuis en censusdata, onderzoekt hij de oorzaken van kindersterfte in een werkhuis in Kilkenny (Ierland) ten tijde van de grote hongersnood tussen 1845 en 1852. Geber concludeert dat niet alleen de blootstelling aan ziektes en ondervoeding ervoor zorgde dat er zoveel kinderen stierven in deze periode. De excessieve kindersterfte was volgens hem te wijten aan de beleidsmatige keuzes van het werkhuis – met name de segregatie van moeder en kind die vooral voor jonge kinderen vaak fataal was.

Een ander gevaar van de stedelijke leefomgeving had te maken met seksualiteit. In ‘Youth in peril in early modern Venice’, *Journal of Social History* 49 (2016) 761-783 bestudeert Joanne M. Ferraro hoe de vroegmoderne Venetiaanse overheid probeerde om kinderen te beschermen tegen seksueel misbruik in het bijzonder en ‘volwassen seksualiteit’ in algemene zin. Dit gebeurde onder andere door dochters van prostituees uit huis te plaatsen en door prostituees te verbieden dienstmeiden aan te nemen. Aan de hand van rechtszaken toont Ferraro daarnaast aan dat gewone Venetianen een veel bredere opvatting hadden van jeugdigheid (en dus van onschuld in een seksuele relatie) dan de door de formele wetten voorgeschreven leeftijdscategorieën. Dat gold ook voor jongens. Naast dwang waren allerlei sociale factoren, zoals lichaamsbehering, civiele status en rol in het huishouden bepalend in de ogen van de gemeenschap. Zodoende genoten kinderen en jongeren veel langer bescherming dan de wettelijke voorschriften suggereren.

Buitenechtelijke seksualiteit werd niet alleen als moreel verwerpelijk beschouwd, maar het onderhoud van de daaruit voortkomende kinderen vormde bovendien een grote financiële last voor stedelijke overheden. Hoe de lokale Londense autoriteiten ten tijde van economische crisis probeerden om de onderhoudskosten voor buitenechtelijke kinderen te verhalen op hun vaders en – in mindere mate – moeders staat centraal in Samantha Williams, ‘The maintenance of bastard children in London, 1790-1834’, *Economic History Review* 69 (2016) 945-971. De noodzaak hiertoe was groot aange-

zien London door de grote bevolkingsgroei, massamigratie en toenemende armoede de kosten voor het onderhoud van deze buitenechtelijke kinderen maar moeilijk op kon brengen. Gebruikmakend van een door de autoriteiten ingevulde vragenlijst (de zogenaamde *Town Queries*) en gemeentelijke onderhoudsboeken uit de Londense districten Southwark en Lambeth, bekijkt Williams de kosten van onderhoud (hoog voor de veelal arme vaders), de werking van het systeem van betalingen (vaders betaalden de gemeente, die de moeders weer betaalden) en de mate waarin men er in slaagde de onderhoudskosten op vaders te verhalen (nauwelijks).

Stad, gezondheid en milieu

In het artikel 'Navigating by nose. Fresh air, stench nuisance, and the urban environment, 1840-1880', *Journal of Urban History* 42 (2016) 753-711 laat Melanie Kiechle zien hoe ideeën over schone lucht en stank de herstructurering en verandering van de stedelijke omgeving en de stedelijke *governance* in de negentiende eeuw beïnvloedden. Bewoners van New York City gebruikten hun zintuigen om 'smellscapes or olfactory maps' te construeren. Aan de hand van deze 'smellscapes' probeerde men bedreigingen voor de volksgezondheid te identificeren. Uiteindelijk leidde deze ontwikkeling vanaf 1866 tot meer gestructureerde 'healthboards', die het in kaart brengen van stank en luchtvervuiling overnamen.

Olga Petri, 'At the bathhouse. Municipal reform and the bathing commons in late imperial St. Petersburg', *Journal of Historical Geography* 51 (2016) 40-51 onderzocht de pogingen van het stadsbestuur van Sint-Petersburg om aan badhuizen wetenschappelijke en technologisch progressieve reguleringen op te leggen in de late negentiende eeuw. Een voorbeeld hiervan is de Badhuis Ordonnantie van 1879, die striktere hygiënische standaarden wilde opleggen, maar hierin echter jammerlijk faalde. Anders dan in West-Europa, zo betoogt Petri, lagen de wortels van de badhuizen van Sint-Petersburg in een plattelandstraditie, die weerstand bood aan deze modernisering. Tegelijkertijd handelde het stadsbestuur vele malen autocratischer dan bijvoorbeeld de 'municipal bathhouse movement' in Victoriaans Engeland. Dit leidde tot ruim vier decennia van touwtrekken, weerbarstigheid en gemankeerd beleid.

Ook Jennifer Thomson onderzocht het samenspel tussen stedelingen, autoriteiten, gezondheid en omgeving. In 'Toxic residents. Health and citizenship at Love Canal', *Journal of Social History* 50 (2016) 204-223 gaat zij in op de relatie tussen de Amerikaanse politieke cultuur en de *grassroots* milieubeweging van de jaren 1970. Ze richt zich op de witte arbeidersklasse van Love Canal, een deel van de stad Niagara Falls in de staat New York. Ontworpen als een modelvoorbeeld van een 'planned community' is Love Canal vooral bekend geworden vanwege de grootschalige vervuiling, veroorzaakt door de afvalstortplaats van Hooker Chemical Company. De zwaar toxische afvalstoffen veroorzaakten grootschalige gezondheidsproblemen. Thomson analyseert de strategieën waarmee de inwoners gezondheid en een schone woonomgeving opeisten als burgerrechten in plaats van privileges. Tegelijkertijd speelden hierbij ook, in de woorden van Thomson, 'crosscurrents of localism, nativism, racism, and anti-authoritarianism characteristic of the reactionary populism of urban working-class whites' nadrukkelijk een rol.

Het themanummer 'Health care and urban revitalization', *Journal of Urban History* 42:2 (2016) 247-362 is ook geheel gericht op steden in de naoorlogse Verenigde Staten. Het geeft een mooi overzicht van recente theoretische en historiografische trends in de bestudering van 'medical centers', hun impact op de stedelijke structuur en ontwikkeling, en hun plek binnen de bredere context van de stedelijke, staatsgebonden en federale politiek. Jared Day leidt het nummer in met zijn artikel 'Health care and urban revitalization. A historical overview'. Vijf artikelen gaan vervolgens in op onder meer de relaties tussen ziekenhuizen en etnische enclaves, stedelijke gezondheidszorg en neoliberale stedelijke vernieuwing, de impact van loodvergiftiging. Het nummer wordt afgesloten met het nawoord 'Conflict or collaboration. Academic medical centers and their communities', *Journal of Urban History* 42 (2016) 359-362 door Guenter B. Risse.

Onderzoek naar de impact van crises, duurte en ziekte op stedelijke samenlevingen maakt traditioneel deel uit van het stadshistorische onderzoek, maar branden mochten in 2016 op een hernieuwde belangstelling rekenen. Carmel Ferragud en Juan Vicente Garcia Marsilla, 'The great fire of medieval Valencia (1447)', *Urban History* 43 (2016) 500-516 benaderen laatmiddeleeuwse stadsbranden nog op de klassieke manier. Ze hebben aandacht voor de concrete aanleiding en brandversnellende factoren, en de brandveiligheidsmaatregelen en stedenbouwkundige ingrepen die erop volgden. Eind vijftiende eeuw schreef de franciscaner monnik Francesc Eiximenies een traktaat waarin hij bepleitte dat het islamitische stadsbeeld met kronkelende straatjes zou vervangen worden door een rechthoekig stratenpatroon met brede straten die naar een centraal plein leidden. De stad Valencia ondersteunde een onteigeningsbeleid om dit stedenbouwkundig plan te helpen realiseren. John E. Morgan, 'The representation and experience of English urban fire disasters, c. 1580-1640', *Historical Research* 89 (2016) 268-293 overstijgt de evenementiële brandgeschiedenis door te peilen naar de sociale, culturele en politieke aspecten ervan. In hoeverre was sociale organisatie verantwoordelijk voor risico en kwetsbaarheid en wat waren daarvan de sociaal-politieke consequenties? Uit zijn comparatief onderzoek naar drie Engelse steden blijkt dat de prioriteiten na een zware stadsbrand overal dezelfde waren: publieke gebouwen werden eerst hersteld en handelaars en sociale middengroepen ontvingen snel schadevergoedingen opdat het economische leven zo vlot mogelijk zou kunnen hervatten. Of de armen, die meestal huurden, ook steun ontvingen valt moeilijk te achterhalen. In elk geval was de rol van informele ondersteuningsnetwerken hier veel belangrijker dan institutionele steun. Toch werden die groepen vaak dubbel getroffen doordat branden meestal gevolgd werden door duurte en epidemieën. Daarenboven recupereerden gezinnen met kleine kinderen moeilijker dan oudere gezinnen.

Ook David Garrioch, '1666 and London's fire history. A re-evaluation', *The Historical Journal* 59 (2016) 319-338 bestudeert branden in hun ruimere sociaaleconomische context. Waar doorgaans veel aandacht is uitgegaan naar dé Fire of London (1666), was dit slechts de eerste van een lange rij zware stadsbranden. Die waren deels te wijten aan de groei van Londen waarbij goedkope huisvesting zo snel werd opgetrokken dat brandregels er compleet genegeerd werden. Waar vroeger gebouwd werd met eikenhout, werd nu meer gebruik gemaakt van het goedkoper, maar ook veel brandbaarder dennen- of sparrenhout. Naast veranderende leefgewoonten (nachtleven, roken, dronkenschap) speelde ook de groeiende handelspositie van Londen een rol. De import van

onder meer olie, brandy, rum en tabak, en de scheepsbouw die gebruik maakte van pek en teer zorgden dat veel gestapelde goederen als brandversnellers werkten en dat kleine brandjes die er vroeger ook geweest waren nu veel gemakkelijker tot grote stadsbranden konden uitgroeien.

De verbeelde en beleefde stad

De romantiek staat vooral bekend om natuur- en landschapsverheerlijking, maar werkte ook door in de verbeelding en ordening van moderniserende steden. In de *Informationen zur modernen Stadtgeschichte* 2 (2016) bespreekt een vijftal auteurs een breed pallet aan facetten van ‘Stadt und Romantik’ die vanaf de negentiende eeuw tot het heden voortdurend actueel bleef. In de inleiding onderstreept Gisela Mettele onder andere de harmonische verhoudingen tussen stad en platteland, de esthetisering van de gebouwen en sociale ruimten en de oriëntatie op verleden en vergankelijkheid. De diverse thema’s worden in relatief algemene termen besproken en zijn grotendeels op secundaire literatuur gebaseerd. De casestudies gaan onder andere in op geïdealiseerde negentiende- en twintigste-eeuwse voorstellingen van de middeleeuwen die vaak waren gericht op verdwijnende tradities in tijden van snelle industrialisering en verstedelijking, maar wiens continuïteitsvoorstellingen tegelijkertijd ook juist in dienst stonden van contemporaine politieke, sociale en economische belangen. In ‘Historical pageants, neo-romanticism, and the city in interwar Britain’, *Informationen zur modernen Stadtgeschichte* 2 (2016) 19-35 bespreekt Tom Hulme hoe Engelse kostuum-spektakels in het interbellum, met soms wel tienduizenden deelnemers en bezoekers, het pre-urbane dagelijkse leven en rurale idealen verbonden aan eigentijdse stedelijke instanties. Historiserende stedenbouw, in de vorm van restauraties, reconstructies en nieuwbouw, illustreren tevens de paradoxale relatie tussen traditie en modernisering. Negentiende-eeuwse en naoorlogse, postmoderne, historiserende stedenbouw in Duitsland vertroefde het onderscheid tussen heden en verleden zoals Katharina Brichetti bespreekt in ‘Romantisierende Stadtbilder. Historismus und postmoderner Historismus im Vergleich’, *Informationen zur modernen Stadtgeschichte* 2 (2016) 36-50. Diverse auteurs in het themanummer wijzen zijdelings op verbanden tussen romantische stadsverbeelding en stadsmarketing en toerisme. Charlotte Bühl-Gramer behandelt, in ‘Die romantische “Erfindung” des mittelalterlichen Nürnberg im 19. Jahrhundert’, *Informationen zur modernen Stadtgeschichte* 2 (2016) 66-78, hoe de vroegromantische beweging Nürnberg als ideaalbeeld van de middeleeuwse stad, oude ‘vaderlandse’ kunst en pre-industriële herinneringsplaats aanwezen. (Nationalistische) verbeelding en verheerlijking, en vermarketing, zoals in foto’s en Ansichtkaarten, van de ‘altdeutschen’ stad ontstond tevens parallel aan de toerisme-industrie.

Reiservaringen, toeristen en stedelijke beeldvorming staan tevens in andere tijdschriften centraal.⁶ Vooral opvallend door het brongebruik is “Now the scene appears chang’d.” Amabel Countess De Grey, lifecycles and the visitor experience of English watering places, 1775–1826’, *Cultural and Social History* 13 (2016) 179-194. Rachel Johnson analyseert daarin de veranderende beleving van badplaatsen door gravin

6 Zie ook: Douglas Klahr, ‘Travelling via Rome through the stereoscope. Reality, memory, and virtual travel’, *Architectural histories* 4:1, 8 (2016) 1-14; Ümit Firat Açıkgöz, ‘À la recherche de l’espace perdu: Architecture, urban fabric, and French travelers to Antioch (1784-1914)’, *Architectural histories* 4:1, 18 (2016) 1-17.

Amabel De Grey over een tijdspanne van vijftig jaar. Aan de hand van maar liefst 37 dagboeken en diverse briefwisselingen toont ze aan dat de reismotivatie en -verwachtingen van de gravin niet alleen afhankelijk waren van de specifieke locaties, maar ook van haar eigen levensloop. Als jonge gehuwde vrouw, was ze met haar partner op zoek naar modieus vermaak en sociabiliteit en het nuttigen van mineraalwater als medicijn voor hun onbeantwoorde kinderwens in Tunbridge Wells. Enkele jaren later, na het overlijden van haar echtgenoot, verschoof haar belangstelling in de badplaatsen van het sociale leven naar de natuur rondom Margate en Bath en genezing van haar zieke vader. Op middelbare en oudere leeftijd overwon vervolgens de behoefte aan rustig en comfortabel vermaak in de vertrouwde omgeving van Tunbridge Wells en het op peil houden van de eigen gezondheid. Amabels veelvuldige uitingen van verveling waren een reactie op de veranderende badplaats die rond 1800 een residentieel karakter kreeg en in toenemende mate nieuwe groepen middenstanders aantrok waarop voorzieningen en vermaak werden afgestemd.

Steden en handel: klassieke thema's opnieuw bekeken

Het tijdschrift *European Review of History* 23:3 (2016) bracht een themanummer onder redactie van Manuel Herrero Sánchez over de Genuese, Milanese en Toscaanse kooplieden-netwerken die havensteden binnen het Spaans-Habsburgse rijk met elkaar verbonden. Het themanummer is een reactie op de grote aandacht voor de handel in Noord-Europese steden en vormt eigenlijk een pleidooi voor hernieuwde aandacht voor mediterrane handel.⁷ Van de vijf artikelen in dit themanummer hebben er drie een nadrukkelijke stadshistorische focus. Yasmina Rocío Ben Yessef Garfia, 'A Genoese merchant and banker in the Kingdom of Naples. Ottavio Serra and his business network in the Spanish polycentric system, c.1590-1620', *European Review of History* 23 (2016) 367-399 onderzoekt de rol die de as Genua – Napels speelde binnen het laat-zestiende-eeuwse handelsnetwerk van de bankier Ottavio Serra. Zij laat duidelijk zien hoe de verschillende economische centra binnen het Spaans-Habsburgse rijk zich tot elkaar verhielden. Klemens Klap, 'Small but powerful. Networking strategies and the trade business of Habsburg-Italian merchants in Cadiz in the second half of the eighteenth century', *European Review of History* 23 (2016) 427-455 breekt een lans voor het belang van de Milanese kooplieden in achttiende-eeuws Cadiz, die stelselmatig minder aandacht hebben gekregen dan de Florentijnen of de Venetianen. Hij behandelt klassieke thema's, zoals het belang van institutionele structuren, identiteit van kooplieden 'in den vreemde' en de ontwikkeling van transnationale samenwerking. Zijn conclusie is uiteindelijk dat de Milanezen de handel van Cádiz stimuleerden en de verbinding vormden tussen de Spaans-Amerikaanse kolonies en de Habsburgse gebieden in Midden-Europa. Als derde gaat Catia Brillì, 'Coping with Iberian monopolies. Genoese trade networks and formal institutions in Spain and Portugal during the second half of the eighteenth century', *European Review of History* 23 (2016) 456-485 in op de achttiende-eeuwse Genuese handelsbelangen in Cádiz en Lissabon, de twee centra van de Iberische koloniale handel. Zij richt zich nadrukkelijk ook op de rol van instituties en op verschillende handelsstrategieën binnen de bredere context van de verhoudingen

7 Zie bijvoorbeeld Oscar Gelderblom, *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton 2015).

tussen familie, handelsnetwerk en de staat. Daarnaast heeft ze ook oog voor de culturele en sociale impact die buitenlandse kooplieden op de stedelijke omgeving hadden: zo besteedt zij aandacht aan de religieuze instituties die de Genuezen stichtten in beide steden.

Een meer ruimtelijke benadering van handel biedt Justin Colson, 'Commerce, clusters, and community. A re-evaluation of the occupational geography of London, c.1400-c.1550', *The Economic History Review* 60 (2016) 104-130. Hij heeft de ruimtelijke spreiding van beroepen in Londen tussen 1370 en 1550 geanalyseerd en sluit daarmee aan bij het werk van sociaal geografen, zoals Gideon Sjoberg, en economisch historici, zoals Clé Lesger, die de relatie tussen stedelijke ontwikkelingen en economische spreiding en clustering hebben onderzocht. Colson heeft bewust gekozen voor een periode die de traditionele tegenstelling tussen de middeleeuwen, waarin gilden zorgden voor een strikte regulering, en de vroegmoderne periode, waarin die reguleringen juist zouden zijn afgebroken, te onderzoeken. Op basis van een prosopografische analyse van kooplieden en winkeliers en GIS-methodiek stelt hij vast dat ondernemers zich steeds meer specialiseerden, maar dat dit gebeurde binnen de Londense gilde-structuur. In plaats van een breuk tussen middeleeuwen en vroegmoderne tijd signaleert hij dus een belangrijke mate van continuïteit.

De onderkant van het raderwerk van stedelijke handel en distributie kreeg het afgelopen jaar eveneens de nodige aandacht. Opvallend genoeg gingen kleinhandelsontwikkelingen in de snel moderniserende stad in de late negentiende en twintigste eeuw met de meeste aandacht lopen. Dat is geen toeval. Zoals Jon Stobart en Ilja Van Damme aantonen in een themanummer in *Urban History* 43:3 (2016) over *Markets in Modernisation*, doen nog veel vastgeroeste historische clichés de ronde over de befaamde 'kleinhandelsrevolutie' in de nieuwste tijd. De bundel van verzamelde artikels toont zo overtuigend aan dat zowel in Europa als daarbuiten (zoals in Kinshasa, New York of Tokio) markten, als fysieke plaatsen van dagelijkse of wekelijkse economische interactie, een vitale rol bleven spelen in het moderniserende stedelijk weefsel.⁸ En dit zelfs in een periode dat supermarkten – en andere vormen van grootdistributie – de consumptiepatronen van stedelingen diepgaand beïnvloedden.

Niet enkel de marktplaats als ruimtelijke en economische locus, ook de *High Street* of de centrale, stedelijke shopping- en winkel-as in een stad, onderging daarbij de invloed van de opkomende, grootschalige distributietypes. Kathryn Morrison in *History of Retailing and Consumption* 2 (2016) 85-96 laat zien hoe de opkomst van *retail multiples* of winkelketens zoals Woolworth of Marks & Spencer in Engeland – vergelijkbaar met ketens als Delhaize en HEMA in België en Nederland – niet zelden tot een architecturale herwaardering van de winkelstraat en het winkelgebouw leidde, toch bij hun initiële inplanting aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw. Morrison pleit voor een herwaardering – en zelfs een heus stedelijk erfgoedbeleid – rond dit type van grootschalige winkelpanden, die al te vaak, en onterecht, een kwalijke reputatie kregen in stedelijke beeldvorming. Eerder dan de stedelijke winkelstraat onveranderlijk

8 De marktplaatsen van Dar es Salaam, Tanzania, werden door een van de deelnemende auteurs aan de *special issue* ook afzonderlijk bestudeerd in: L. Beeckmans en J.R. Brennan, 'In between improvisation, compensation and negotiation. A socio-spatial analysis of Kariakoo market (Dar es Salaam) dynamics under British colonial rule (1919-1961)', *History of retailing and consumption* 2 (2016) 25-43.

meer ‘saai’, ‘uniform’ en ‘homogeen’ te maken, zorgden winkelketens juist voor de introductie van populaire vormgeving en waren ze op lokaal niveau meer veelzijdig dan het ‘one size fits all’- cliché zou doen vermoeden.

Tot slot wordt ook de stadshistorische studie van het individuele winkelpand – de spreekwoordelijke ‘kruidenier om de hoek’ – niet vergeten. Letterlijk dan: James Greenhalgh onderzocht in het artikel ‘Consuming communities: the neighbourhood unit and the role of retail spaces on British housing estates, 1944-1958’ *Urban History* 43 (2016) 158-174 hoe, verrassend genoeg, naoorlogse modernistische huizenbouw en stadsplanning in Engeland een centrale rol toebedeelden aan de winkel op buurtniveau. Winkels werden gezien als *hub* van economische én sociale interactie, waarlangs suburbane buurtcohesie en gemeenschapsopbouw kon plaatsvinden. Ironisch genoeg was het echter niet zozeer de modernistische planner, maar de individuele consument zelf die zijn gedrag en attitudes ging afstemmen op de opkomende, en invloedrijke grootdistributie (bevoorrading met de auto via supermarkten). Dit met alle gevolgen van dien voor het wegdeemsterend ‘buurtwinkeltje’.

Economische instituties, ongelijkheid, en industrialisering

Een drietal thema’s springt eruit in de artikelen van economische aard: ongelijkheid, financiële markten en industrialisatie. Om te beginnen is de bijdrage van José Antolín Nieto Sánchez en Juan Carlos Zofío Llorente, ‘The return of the guilds. A view from early modern Madrid’, *Journal of Social History* 50 (2016) 247-272, vermeldenswaardig omdat ze aanhaakt bij het inmiddels tien jaar oude debat over de betekenis van gilden voor de premoderne economie. Op basis van een uitgebreide analyse van duizenden licenties van meesters en leercontracten van gezellen trekken de auteurs de conclusie dat het gildesysteem in vroegmodern Madrid flexibel was en openstond voor nieuwkomers. Deze onderzoeksuitkomsten plaatsen de auteurs in het kamp met een optimistische kijk op de rol van gilden. Gilden waren mogelijk ook van invloed op de economische ongelijkheid in Italië en de Nederlanden, zo opperen Guido Alfani en Wouter Ryckbosch, ‘Growing apart in early modern Europe? A comparison of inequality trends in Italy and the Low Countries, 1500-1800’, *Explorations in Economic History* 62 (2016) 143-153. Uit hun indrukwekkende kwantitatieve analyse blijkt dat de ongelijkheid in steden vanaf de vijftiende eeuw geleidelijk toenam, hetgeen de verklaringen uit de bestaande literatuur ter discussie stelt, maar ook de vraag oproept wat op stedelijk niveau de oorzaken en gevolgen van ongelijkheid waren. In het vroegmoderne London ontstonden mortaliteitscrises ten gevolge van pestuitbraken bijvoorbeeld doorgaans in de armere noordelijke buitenwijken en bleven de rijkere parochies relatief buiten schot, zoals blijkt uit de demografische studie van Neil Cummins, Morgan Kelly en Cormac Ó Gráda, ‘Living standards and plague in London, 1560-1665’, *The Economic History Review* 69 (2016) 3-34. Ook in Stockholm was ongelijkheid in levensstandaarden (voeding en huisvesting) rond 1900 van invloed op de kindersterfte. Joseph Molitoris en Martin Dribe, ‘Industrialization and inequality revisited. Mortality differentials and vulnerability to economic stress in Stockholm, 1878-1926’, *European Review of Economic History* 20 (2016) 176-197, trekken evenwel de conclusie dat ondanks het voortbestaan van ongelijkheid, de industrialisatie een positief effect had op de levensstandaarden.

Revue d'histoire moderne et contemporaine 63 (2016) wijdt een themanummer aan 'Gagner au change. Les circuits de l'argent', waarin het belang van netwerken van handelaren voor de informatievoorziening en daarmee het functioneren van wisselmarkten naar voren komt in casestudies over vroegmodern Rouen en Antwerpen. In de artikelen over kredietmarkten spelen steden voornamelijk een passieve rol, al toont Matthew Frank Stevens, 'London creditors and the fifteenth-century depression', *The Economic History Review* 69 (2016) 1083-1107, aan dat het terugtrekken van krediet in Londen tijdens de vijftiende-eeuwse depressie een rimpeleffect had op het hele land. Sofia Murhem, 'Credit for the poor. The decline of pawnbroking 1880-1930', *European Review of Economic History* 20 (2016) 198-214, zoekt op basis van de casus Karlskrona, Zweden, een verklaring voor het verdwijnen van lommerds in een afname van de kredietvraag ten gevolge van inkomensgroei, waardoor ook lage inkomensgroepen reserves konden opbouwen om onvoorzien uitgaven te bekostigen.

De oorzaken en patronen van moderne economische groei is een terugkerend onderwerp en verschillende auteurs stellen de rol van steden hierin centraal. Volgens Franz Mathis, 'Mit der Großstadt aus der Armut. Eine neue Theorie der Industrialisierung', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte/Economic History Yearbook* 57 (2016) 245-274, volgde de industrialisering wereldwijd op het ontstaan van grote steden en stedelijke agglomeraties, waaruit hij concludeert dat de stedelijke koopkracht als motor van de moderne welvaart beschouwd moet worden. Deze stelling valt niet te toetsen op basis van andere artikelen, maar uit een aantal casestudies blijkt dat de effecten van de industrialisatie op steden heel verschillend konden uitpakken.

Vanuit een Foucaultiaans perspectief analyseren Wiktor Marzec en Agata Zysiak, 'Days of labour. Topographies of power in modern peripheral capitalism. The case of the industrial city of Łódź', *Journal of Historical Sociology* 29 (2016) 129-159, bijvoorbeeld de vergaande 'topologische macht' die fabriekseigenaren hadden op het dagelijkse leven van arbeiders in negentiende-eeuws Łódź. Nog sterker bepaalde de industrie het leven in Asbestos, Canada, dat vanaf het begin van de twintigste eeuw geheel afhankelijk was van een grote asbestmijn, waarvan de recente sluiting en alle sociale gevolgen van dien betekenen dat deze stedelijke 'resource community' geen toekomst meer heeft, zoals Jessica van Horssen, 'International agency over local land. Mine expansion and industrial priorities in the town of Asbestos, Canada', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte/Economic History Yearbook* 57 (2016) 9-28, beschrijft. Er zijn echter ook positieve geluiden. Het ontstaan van sociale voorzieningen voor arbeiders in Sesto San Giovanni, ten noorden van Milaan, koppelt Valerio Varini, 'Building an industrial society. Welfare capitalism in the "city of factories", Sesto San Giovanni, Italy', *European Review of History* 23 (2016) 724-750, juist aan de wederzijdse verantwoordelijkheden van fabriekseigenaren en arbeiders, waardoor er in de fabriekssteden hechte gemeenschappen ontstonden.

Ten slotte analyseren Christoph Bernhardt en Clemens Zimmermann, 'La ville industrielle en République fédérale d'Allemagne et en République démocratique allemande. Convergences et divergences', *Histoire, Economie & Société* 35 (2016) 45-61, de ontwikkeling van de industriesteden in het naoorlogse Duitsland en stellen vast dat de crisis die de BRD in de jaren zeventig trof, door politieke factoren in de DDR kon worden uitgesteld tot aan de hereniging, waarna ook in het oosten de de-industrialisatie en het

stedelijk verval hard toesloegen. In algemene zin, zo concluderen de auteurs, geeft deze geschiedenis blijk van een sterke vervlechting van de Europese samenlevingen.

Waar gilden tot voor kort nog centraal stonden in het debat over welke factoren economische groei bevorderden of juist belemmerden, is er de laatste tijd ook steeds meer aandacht gekomen voor onderzoek naar de invloed van horigheid. Met nieuwe data over stedelijke bevolkingsgroei en marktintegratie in vroegmodern Polen draagt Mikołaj Malinowski bij aan dit debat. In 'Serfs and the city. Market conditions, surplus extraction institutions, and urban growth in early modern Poland', *European Review of Economic History* 20 (2016) 123-146 presenteert hij een eerste voorlopige hypothese. Malinowski stelt aan de hand van zijn data dat er aanwijzingen zijn dat steden in gebieden met horigheid veerkrachtiger waren in tijden van economische crisis dan in steden in andere gebieden. De hoge lasten boden mogelijk een sterke stimulans voor commercialisering in de landbouw. Deze druk zorgde er wellicht ook voor dat er meer landbouwproducten op de stedelijke markten kwamen dan anders het geval zou zijn geweest. Zoals Malinowski zelf stelt, moet deze hypothese met verder empirisch onderzoek worden onderbouwd.

In 'Working for the state in the urban economies of Ankara, Bursa, and Salonica: from empire to nationstate, 1840s-1940s', *International Review of Social History* 61 (2016) 213-241 onderzoekt M. Erdem Kabadayi hoe staatkundige veranderingen van invloed zijn geweest op de samenstelling van het ambtenarenapparaat. In het eerste deel kijkt Erdem Kabadayi naar de etnisch-religieuze achtergrond van stedelijke ambtenaren in de verschillende steden en brengt dit in verband met de bevolkings-samenstelling. Hoe groter de residentiële segregatie in de stad, hoe hoger het aandeel van niet-moslims in het ambtenarenapparaat. Dit komt vooral omdat veel stedelijke instellingen op buurtniveau functioneerden en waren ingericht. In de jaren 1920 was er echter geen sprake meer van een heterogene bevolking in de onderzochte steden door de bevolkingsuitwisseling van 1923 overeengekomen in het Verdrag van Lausanne. In het tweede deel besteedt Erdem Kabadayi logischerwijs ook geen aandacht meer aan de etnisch-religieuze achtergrond, maar vergelijkt de gendercompositie van het ambtenarenapparaat in de verschillende steden. In Ankara en Bursa lag het aantal vrouwen werkzaam voor publieke diensten veel lager dan in Athene en Salonica, hetgeen Erdem Kabadayi vooral verklaart door te wijzen op het Islamitische geloof, wat op zichzelf echter onvoldoende verklaring lijkt.

De ruimtelijkheid van *civic religion* en *civic culture*

In het onderzoek naar de laatmiddeleeuwse stad wordt *civic religion* vaak ingezet zonder dat de onderzoeker een eenduidige definitie geeft of het concept theoretisch onderbouwt. Andrew Brown wil hier een einde aan maken door in 'Civic religion in late medieval Europe', *Journal of Medieval History* 42 (2016) 338-356 het begrip zelf te analyseren en te definiëren. Brown stelt dat de huidige problemen vooral draaien rond drie elementen: de term zelf is een anachronisme (tijd), het is onduidelijk of het begrip breder toepasbaar is dan enkel de Noord-Italiaanse steden (plaats) en het woord *civic* kan zowel *urban* als *municipal* betekenen (betekenis). In het tweede deel tracht de auteur het nut van het begrip te toetsen aan drie laatmiddeleeuwse steden: Brugge, Zaragoza en Salisbury. Hierbij haalt hij de eerder geformuleerde bezwaren allemaal

onderuit. De conclusie is dan ook duidelijk: als de term correct wordt gebruikt, is het een goed begrip om te beschrijven hoe in Europa stedelijke overheden gedurende de late middeleeuwen hun autoriteit trachtten te versterken door hun jurisdictie uit te breiden naar domeinen met een inherente religieuze dimensie.

Dat niet enkel laatmiddeleeuwse stadsbesturen religie hanteerden om hun greep op de bevolking te versterken en een gezamenlijke identiteit te creëren, illustreert het tragische lot van de relieken van de heilige Genovefa, de patroonheilige van Parijs, onderzocht door Hannah Williams in het artikel 'Saint Geneviève's miracles. Art and religion in eighteenth-century Paris', *French History* 30 (2016) 322-353. In de vroegmoderne tijd was de patroonheilige van de stad sterk verbonden aan de stedelijke samenleving én de stedelijke overheid. Wanneer de heilige Genovefa aanroepen werd, was dit een breed stedelijke gebeuren en nadien werd het mirakel in verschillende kunstwerken gerecupereerd door het stadsbestuur. In de loop van de achttiende eeuw werd de cultus echter steeds meer aangewend voor persoonlijke problemen van de koninklijke familie en werd de bevolking geweerd van de rituelen die vanaf dan achter gesloten deuren plaatsvonden. Het is deze toe-eigening door de koninklijke familie, zo stelt Williams, die de vernietiging van de relieken van de heilige verklaart tijdens de Franse revolutie en niet zozeer de tendens naar secularisatie in de achttiende eeuw zoals andere auteurs beweren.

In 'The whole of the proceedings were very orderly. Gunpower plot celebrations, civic culture and identity in some smaller Kent towns, 1860-1890', *Urban History* 43 (2016) 517-538 bewijst Iain Taylor dat niet enkel politieke motivaties belangrijk zijn om wijzigingen in de *civic culture* te begrijpen. In de negentiende eeuw waren de *Gunpowder Plot* vieringen vaak gewelddadig en een uiting van protest door jonge, alleenstaande arbeiders. Aan het einde van dezelfde eeuw waren het zeer ordentelijke en respectabele gebeurtenissen waar geen geweld meer te bespeuren viel. Traditioneel wordt deze Victoriaanse shift in waarden naar meer *respectability* aanzien als een *top-down* beweging. Taylor toont echter aan dat commerciële belangen en opportuniteiten van handelaars een grote factor waren in de drang naar respectabiliteit. Zij profiteerden immers economisch van een stad met een goede reputatie en van publieke evenementen waarbij veel geconsumeerd werd maar weinig vernietigd. Bovendien waren de gewelddadige vieringen het monopolie van één groep terwijl aan het einde van de eeuw de hele stedelijke samenleving participeerde. Dat zou erop kunnen wijzen, volgens de auteur, dat de kloof tussen de klassen in de Victoriaanse steden kleiner was dan tot nu toe aangenomen.

Het is opvallend dat (het gebruik van) de publieke ruimte in verschillende artikels naar *civic culture* en *civic religion* terugkeert als factor ook al expliciteert de auteur dit niet altijd. Eén van de redenen waarom de cultus van de heilige Genovefa vervreemde van de Parijse bevolking was het vervangen van de openbare processies door afgesloten rituelen. En de *Gunpowder Plot* vieringen evolueerden van een manifestatie in de openbare ruimte door een beperkte groep naar een evenement van de hele stad. Wanneer echter rivaliserende groepen beslag leggen op dezelfde ruimte, kunnen conflicten ontstaan zoals Joy Palacios in 'Actors, christian burial, and space in early modern Paris', *Past & Present* 232 (2016) 127-163 aantoont. Aan de basis van de weigering door geestelijken om acteurs te begraven, lag niet enkel de morele afkeur van de kerk

tegenover het toneel maar vooral de bedreiging van het monopolie van de priesters op de publieke ruimte. De contrareformatie, in Saint-Sulpice omnipresent door de aanwezigheid van een priesterseminarie, introduceerde de notie dat de kerk niet enkel het kerkgebouw omvat maar ook het gebied rond het kerkgebouw. Deze breed ruimtelijke interpretatie van de kerk en dus van de autoriteit van de priesters werd bedreigd door de populariteit van theater dat dezelfde ruimte innam en dus rivaliseerde met de vele processies. Bij de dood van een acteur benadrukte de kerk haar eigen autoriteit door te eisen dat de acteur zijn vorig leven afzwoer voor de laatste sacramenten toe te dienen. Dat dit gebeurde met een uitgebreid ritueel, waaronder een processie naar en van het huis van de stervende, is veelzeggend aldus de auteur.

De publieke ruimte is het theater bij uitstek voor politieke rituelen. In 'From "street" to "piazza". Urban politics, public ceremony, and the redefinition of *platea* in communal Italy and beyond', *Speculum* 91 (2016) 919-944 traceert de kunsthistoricus Hendrik Dey op elegante wijze de samenhang tussen veranderingen in de stedelijke structuur en politiek in Italiaanse steden vanaf de vierde tot en met ruwweg de dertiende eeuw. Centraal staat in zijn artikel de *platea*, een term die de Romeinen gebruikten om een centrale straat, vaak gebruikt voor triomftochten en andere vormen van politieke rituelen, aan te duiden. Vanaf ongeveer de twaalfde eeuw wordt de term *platea* systematisch voor 'plein' of *piazza* gebruikt, vooral in Italiaanse steden, maar ook in Spanje, het Duitse Rijk, Frankrijk en Vlaanderen. Dey combineert een semantische analyse met onderzoek naar politieke, culturele en architectonische veranderingen om deze overgang te verklaren. Hij stelt dat die verschuiving in betekenis samenhangt met de opkomst van de *commune* in Midden- en Noord-Italië. Deze nieuwe politieke structuur, met reguliere verkiezingen en bestuurders vanuit de bredere (mannelijke) stedelijke gemeenschap, maakte dat ook het gebruik van de stedelijke ruimte veranderde. Nieuwe overheidsgebouwen, zoals het *Palazzo Pubblico* in Siena, maar ook grotere stedelijke *piazze* boden ruimte aan een stedelijke politiek van debatten, speeches en acclamatie door een meerderheid. De focus van de interactie tussen politieke leiders en de stedelijke gemeenschap, en het daarbij horende ritueel ceremonieel, verschoof richting het plein. De term *platea* verschoof mee, van de straat naar de *piazza*.

Ook Kirstin Bourassa analyseert in 'The royal entries of Henry VI in a London civic manuscript', *Journal of Medieval History* 42 (2016) 479-493 politieke rituelen in twee middeleeuwse steden. Anders dan Dey gaat haar belangstelling vooral uit naar de beschrijving en memorialisering van rituelen, namelijk van de twee 'royal entries' van Hendrik VI in Parijs (1431) en Londen (1432). Beide intochten hadden als doel zijn claim op het dubbele koningschap te versterken, ook omdat zijn oom Karel VII zich in 1429 tot koning van Frankrijk had laten kronen. Bourassa legt echter niet zo zeer de nadruk op de internationaal politieke context van de intochten, maar vooral op de functie van de beschrijvingen van deze gebeurtenissen en stedelijke herinneringscultuur. Zowel de Franse als de Londense intocht zijn beschreven in één manuscript, waarschijnlijk van de hand van John Carpenter, de *common clerk* van Londen. Op basis van haar analyse van dit manuscript stelt Bourassa dat Carpenters doel was om de stad Londen boven Parijs te plaatsen.

Greep op de stedelijke ruimte

Dat stedelijke ruimtes doordrongen zijn van machtsrelaties, blijkt eveneens ten overvloede uit de stadshistorische productie van 2016. De wisselwerking tussen politiek in brede zin en ruimte wekt duidelijk veel belangstelling. Er gaat bijvoorbeeld aandacht uit naar de weerslag van politieke structuren op de ontwikkeling van steden. Kim Sukkoo en Marc T. Law proberen in hun artikel 'Political centralization, federalism, and urban development. Evidence from US and Canadian capital cities', *Social Science History* 40 (2016) 121-146 aannemelijk te maken dat de staatsrechtelijke verschillen tussen de Canadese en Amerikaanse federale modellen leidden tot verschillende ontwikkelingsmogelijkheden van de hoofdsteden van respectievelijk provincies en staten. Veel meer aandacht dan naar zulke onbedoelde weerslag van politieke structuren op de ontwikkeling van steden, gaat echter naar bewuste sturingspogingen gaande van stedenbouw, over architectuur tot herinneringspolitiek. Een klassiek voorbeeld van sturing van de stedelijke ruimte van bovenaf is *gerrymandering*, het aanpassen van de grenzen van kiesdistricten, om onwelgevallige verkiezingsuitslagen te voorkomen. James Retallick, 'Mapping the red threat. The politics of exclusion in Leipzig before 1914', *Central European History* 49 (2016) 341-382 maakt duidelijk hoe elites in Leipzig voor 1914 op die manier het rode gevaar probeerden in te dammen en daarmee de politieke tegenstelling tussen stad en platteland mee construeerden. Een ander sprekend voorbeeld is dat van de aanwending van de aanpassing van het eigendomsrecht in koloniaal Algiers om de ruimtelijke aanspraken van 'nuttige' kolonisten kracht bij te zetten in het artikel van François Dumasy, 'Propriété foncière, libéralisme économique et gouvernement colonial. Alger, 1830-1840', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 63:2 (2016) 40-61.

Duidelijk is wel dat dergelijke offensieven van bovenaf geen monolieten zijn. Binnen elites bestaat doorgaans geen eenstemmigheid waar het met die stedelijke ruimte naartoe moet. Zo werd volgens Denis Roubien, 'Planning the public functions of nineteenth-century Athens. Setting the priorities between idealism and practical needs', *Journal of Urban History* 42 (2016) 1065-1090, de ontwikkeling van Athene in de negentiende eeuw tot een echte Europese hoofdstad vertraagd door aanhoudende onenigheid binnen de elites. Moest prioriteit verleend worden aan de opbouw van gebouwen die functioneel waren voor een negentiende-eeuwse hoofdstad of moest eerst en vooral de continuïteit met het klassieke Athene in de verf worden gezet? Zeker als dergelijke offensieven bovenlokaal opgezet waren, werden ze in de uitvoering aangepast aan de lokale omstandigheden en noden. Zo blijkt de Empire Day, een initiatief dat in de Belle Epoque werd opgezet om de verbondenheid van het Britse rijk in diverse steden van dat rijk te etaleren, allesbehalve uniform te zijn geweest in Britse, Australische en Nieuw-Zeeuwse steden. Dat valt te lezen in het artikel van Brad Beaven en John Griffiths, 'The city and imperial propaganda. A comparative study of Empire Day in England, Australia, and New Zealand, c. 1903-1914', *Journal of Urban History* 42 (2016) 377-395. Waar diverse fracties van de elites er uiteenlopende ambities op nahielden, kwam de elite ook in botsing met niet-elitaire actoren die eigen aanspraken op de stedelijke ruimte koesterden. Shelley E. Rose, 'Place and politics at the Frankfurt Paulskirche after 1945', *Journal of Urban History* 42 (2016) 145-161 illustreerde dat aan de hand van de instrumentalisering van de Frankfurtsche Paulskirche na 1945. Wegens haar symboolwaarde voor de democratie in Duitsland sinds het parlement van Frankfurt

(1848) werd de reconstructie en het gebruik ervan inzet van strijd tussen sociaaldemocratische politici, feministische en pacifistische activisten.

De afgelopen jaren is het besef dat er grenzen zijn aan het vermogen om de stedelijke samenleving en ruimte van bovenaf te sturen doorgedrongen onder specialisten van de politiegiedenis. Werd de politie in een nog niet zo ver verleden beschouwd als een werktuig van machthebbers die de stad vormgaven, vandaag primeert een veel voorzichtiger benadering. Politiewerk wordt daarbij gezien als het resultaat van een complex onderhandelingsproces, waarop niet enkel stedelijke machthebbers, maar ook de politiemannen zelf en de gebruikers van de politie invloed uitoefenen. Om dat complexe onderhandelingsproces tussen al die actoren te analyseren, is het noodzakelijk de focus te richten op de stedelijke ruimte zelf, de arena's waar die onderhandelingen plaatsvinden. Een sprekend voorbeeld dat goed aangeeft dat ook het politieapparaat zelf geen monoliet is, vormt het artikel van Beryl Satter, 'Cops, gangs, and revolutionaries in 1960s Chicago. What black police can tell us about power', *Journal of Urban History* 42 (2016) 1110-1134. Het analyseert hoe een groep zwarte agenten uit Chicago in de late jaren 1960 het structurele racisme binnen het stedelijke politiecurs en de samenleving als geheel probeert bloot te leggen en te bestrijden. Christene Lamberson benadert een verwant vraagstuk vanuit een heel andere invalshoek in haar artikel 'The zebra murders. Race, civil liberties and radical politics in San Francisco', *Journal of Urban History* 42 (2016) 201-225. Ze maakt duidelijk hoe de morele paniek over een aantal raciaal ervaren moorden in San Francisco eind jaren zestig bij de blanke bevolking tot een roep om meer rechten voor slachtoffers leidde en om een kraniger veiligheidsbeleid. Op de achtergrond speelde de perceptie dat de beweging om meer burgerrechten met name voor de zwarte bevolking was doorgeslagen en een efficiënte criminaliteitsbestrijding in de weg stond.

Het Urban History-themanummer 'Urban crisis, policing crisis' onder redacteurschap van V. Denis, V. Milliot en C. Lucrezio Monticelli reflecteert de historiografische transformatie naar een interactionistisch perspectief op de politie nog niet ten volle.⁹ Daarvoor primeert het perspectief van de beleidsmakers nog al te zeer. Wel vernieuwend in de politiegiedenis die nog altijd te sterk gedomineerd wordt door al te rechtlijnige ontwikkelingsperspectieven, is de focus op de weerslag van stedelijke crisissen op de politiewerking én op het gebruik door die politie van het begrip 'crisis' voor hun eigen doeleinden. In het themanummer is er daarbij zowel aandacht voor weerslag en gebruik van korte-termijnontwikkelingen als stedelijke opstanden of revoluties, als van ontwikkelingen op de middellange termijn als bevolkingsgroei.

Stedelijke ruimte, protesten en minderheden

Analyse van protesten maakt duidelijk dat de wens om grip te krijgen op de stedelijke ruimte allesbehalve een prerogatief is van elites. Jelle Haemers maakt in zijn analyse van opstanden en verzoekschriften 'Révolte et requête. Les gens de métiers et les conflits sociaux dans les villes de Flandre (XIIIe-XVe siècle)', *Revue historique* 677:1 (2016) 27-56 duidelijk dat in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen niet alleen de stedelijke elites, maar ook de ambachten een zeg wilden hebben over de organisatie van de stedelijke

⁹ Zie: *Urban History* 43 (2016) 200-284.

ruimte. Ook in heel andere contexten speelden soortgelijke mechanismen. James M. Lloyd biedt in zijn artikel 'Fighting redlining and gentrification in Washington, D.C. The Adams-Morgan organization and tenant right to purchase', *Journal of Urban History* 42 (2016) 1091-1109 een voorbeeld uit Noord-Amerika in de twintigste eeuw. Het is gewijd aan een buurtorganisatie in Washington die met succes de strijd aanbond tegen het weren of verwijderen van bewoners op grond van raciale discriminatie op de woningmarkt en in het kader van gentrificatieprocessen.

Bij protesten is grip op de stedelijke ruimte niet alleen een doel, maar ook een geschikt drukingsmiddel. De stedelijke ruimte kon op diverse manieren in protesten gebruikt worden om eisen kracht bij te zetten. In het reeds aangehaalde artikel vermeldt Jelle Haemers diverse ruimtelijke strategieën van protesterende Vlaamse ambachtslui: gaande van de *wapening*, het geritualiseerd bezetten van centrale pleinen, tot de *uutganc*, het letterlijk verlaten van de stad om bijvoorbeeld looneisen kracht bij te zetten. Dat laatste actiemiddel werd ook door zeventiende-eeuwse wever-leerlingen te Norwich overwogen om te protesteren tegen onderkruipers zoals Muriel C. McClendon beschrijft in 'Reimagining a community. Workers protest and illicit artisans in early seventeenth-century Norwich', *Journal of Urban History* 42 (2016) 363-376. Valentina Costantini maakte in haar artikel 'On a red line across Europe. Butchers and rebellions in fourteenth-century Siena', *Social History* 41 (2016) 72-92 over de opvallende rol van slagers in middeleeuwse opstanden duidelijk hoezeer slagerijen en vleeshallen geschikte uitvalsbasis en wapenplaatsen voor oproer vormden en hoe stedelijke heersers potentieel gevaarlijke ruimtelijke concentraties van slagers probeerden te vermijden.

Ook Kathryn A. Sloan toont aan hoe de publieke ruimte door haar symbolische waarde een krachtig middel is voor groepen of individuen zonder slagkracht om hun stem te laten horen. In 'Death and the city. Female public suicide and meaningful space in modern Mexico city', *Journal of Urban History* 42 (2016) 396-418 beargumenteert Kathryn A. Sloan aan de hand van een analyse van krantenartikels dat verschillende jonge vrouwen die aan het begin van de twintigste eeuw in Mexico-stad zelfmoord pleegden, de plaats van hun zelfmoord bewust selecteerden. Vooral de kathedraal en de grote markt werden vaak gekozen als locatie voor een publieke zelfmoord. Mexico-stad was aan het begin van de twintigste eeuw in volle transitie: secularisatie, technologische vernieuwingen en een grote toevloed van rurale migranten zorgden voor een massaal gevoel van vervreemding. Bovendien heerste er nog een sterke genderdivisie maar gingen vrouwen hun plaats in de publieke ruimte almaar vaker opeisen. Door hun zelfdood op een publieke plaats te situeren, trachtten de vrouwen de interpretatie van hun dood en hun eigen identiteit te bewaren.

Ruimte was echter niet voor iedereen op dezelfde manier toegankelijk. Benjamin W. Stanley e.a., 'Service access in premodern cities. An exploratory comparison of spatial equity', *Journal of Urban History* 42 (2016) 121-144, maken een kwantitatieve analyse van de toegang tot ruimtes met een publieke functie (religie, vergadering en markt) in een aantal (verdwenen) steden op de verschillende continenten, waarbij ze concluderen dat ruimtelijke factoren en machtsverhoudingen daarop van invloed waren. De bijdrage biedt een interessante aanvulling op de sociaal-topografische literatuur en trekt het onderzoek naar ongelijkheid breder dan inkomens- of vermogensverschillen. Dat de stedelijke ruimte niet voor alle inwoners gelijkmatig toegankelijk was, illustreren ook

twee casestudies. Eugene Smelyansky, 'Urban order and urban other. Anti-Waldensian inquisition in Augsburg, 1393', *German History* 34 (2016) 1-20, laat dat zien aan de hand van de omgang met de als ketters bestempelde Waldenzen in middeleeuws Augsburg. Ze vervuilden de publieke ruimte en waren slechte burgers volgens het stadsbestuur dat in een strijd verwickeld was met de Kerk om het gezag over de stedelijke gemeenschap. Nick Lombardo, 'Controlling mobility and regulation in urban space. Muslim pilgrims to Mecca in colonial Bombay, 1880-1914', *International Journal of Urban and Regional Research* 40 (2016) 983-999, betoogt dat er een samenhang was in de bestuurlijke ideeën over ras, religie en publieke gezondheid in Bombay (Mumbai) rond 1900. Vanuit hun elite begrip van de stedelijke ruimte maakten de stadsbestuurders het met name de *hajjis* moeilijk, omdat ze bang waren dat hun mobiliteit sociale en medische risico's met zich meebracht. De regulering van de pelgrimage was dan ook gericht op het controleren van mobiliteit en in het bijzonder de stedelijke ruimte. De ruimtelijke invalshoek keert ook terug in verschillende bijdragen aan de *special section* 'Beyond the Pletzl. Jewish urban histories in interwar France', *Urban History* 43:4 (2016) die een vergelijkbare thematiek kennen.

Criminaliteit en rechtspraak

Onderzoek naar criminaliteit en het gebruik van stedelijke juridische instanties heeft de laatste tijd een stevige plek verworven binnen de stadsgeschiedenis. Vooral dit laatste onderwerp is het afgelopen jaar in verschillende artikelen aan bod gekomen.

Aan de hand van rechtszaken voor de aartsdiaconale rechtbanken in Parijs tussen 1483 en 1505 onderzoekt Tiffany D. Vann Sprecher de reacties van parochianen op clandestiene relaties van priesters. De juridische bronnen die zij bespreekt in 'Community regulation and its effects. The aggressive actions of parishioners against priests and women in Paris, 1483-1505', *Journal of Medieval History* 42 (2016) 494-501 laten zien dat – in tegenstelling tot wat vaak wordt betoogd – dergelijke liefdesverhoudingen niet altijd werden getolereerd. Parochianen traden er vaak gewelddadig tegen op en Vann Sprecher beargumenteert dat de kerkelijke autoriteiten instrumenteel gebruik maakten van deze reacties, aangezien zij zelf de middelen ontbeerden om toe te zien of concubinaatregels werden gehandhaafd of niet. Hoewel de parochianen zich door geweld te gebruiken zelf strafbaar maakten, werden zij meestal niet bestraft en ook de priesterconcubines werden redelijk ongemoeid gelaten door het kerkelijk gezag. De zondige priesters daarentegen kregen zonder uitzondering straffen opgelegd.

Ook het artikel van Karen O'Brien, 'Sexual impropriety, petitioning and the dynamics of ill will in daily urban life', *Urban History* 43 (2016) 177-198 geeft aan de hand van kerkelijke rechtbanken een beeld van stedelijke conflicten. Centraal staat de zaak van Anne Knutsford, een vroedvrouw en kredietverstrekker in zeventiende-eeuws Nantwich die zich voor de kerkelijke rechtbank moest verantwoorden voor laster, smaad en belediging nadat verschillende stadbewoners een petitie tegen haar hadden opgesteld. Uit de rechtszaken blijkt dat Knutsford veelvuldig haar kennis over buitenechtelijke relaties, prostitutie en andere intieme geheimen die zij als vroedvrouw had opgedaan publiekelijk tentoonstelde. Dat kon ernstige gevolgen hebben voor de kredietwaardigheid van de betrokkenen, omdat reputatie daarbij van groot belang was. Het bleef niet alleen bij één rechtszaak: zowel Knutsford als haar tegenstanders dienden

herhaaldelijk nieuwe klachten in. O'Brien laat zien hoe mensen in Nantwich instrumenteel gebruik maakten van het recht om hun reputaties publiekelijk te herstellen en conflicten uit te vechten. Het artikel is bovenal een voorbeeld van hoe sociale relaties in een kleine stad met elkaar verweven waren.

Uit Francisco Apellániz, 'Judging the Franks. Proof, justice, and diversity in late medieval Alexandria and Damascus', *Comparative Studies in Society and History* 58 (2016) 350-378 blijkt dat in laatmiddeleeuws Damascus en Alexandrië verschillende rechtstradities naast elkaar bestonden. Venetiaanse handelaren brachten notarissen mee voor het opstellen van juridische documenten en het afsluiten van handelscontracten. Die bestonden naast de plaatselijke voorzieningen die gebaseerd waren op de principes van het islamitische recht. In een voornamelijk rechtshistorische benadering onderzoekt Apellániz of er sprake was van praktische samenwerking en uitwisseling tussen de verschillende instituties. Daarbij toont hij aan dat handelaren niet alleen gebruik maakten van hun 'eigen' notarissen en rechtstradities: moslims maakten gebruik van christelijke instellingen en christenen maakten wederom gebruik van de islamitische rechtbanken. Dankzij deze juridische diversiteit in de kosmopolitische handelssteden hadden mensen veel mogelijkheden om pragmatisch gebruik te maken van het recht.

In vroegmodern Leiden hadden arme inwoners de mogelijkheid om de kosten voor het aangaan van een rechtszaak voor de schepenbank vergoed te krijgen. Dat kon vooral van belang zijn voor arme ongehuwde moeders die via vaderschapsacties trachtten financiële ondersteuning voor het kind af te dwingen bij de vader. In 'The legal agency of single mothers. Lawsuits over illegitimate children and the uses of legal aid to the poor in the Dutch town of Leiden (1750-1810)', *Journal of Social History* 50 (2016) 51-73 laat Griet Vermeesch zien dat hoewel in theorie de obstakels om juridische stappen te ondernemen zeer laag waren, er in de tweede helft van de achttiende eeuw toch maar een beperkte groep buitenechtelijke moeders was die daar ook daadwerkelijk gebruik van maakte. Om te onderzoeken hoe dit kon, bestudeert Vermeesch drie verschillende groepen vrouwen en vergelijkt deze met elkaar: buitenechtelijke moeders die actie ondernamen, buitenechtelijke moeders die geen actie ondernamen en gehuwde moeders. Door gegevens uit doopregisters en de Leidse volkstelling van 1748 aan elkaar te koppelen, heeft Vermeesch laten zien dat ongehuwde moeders die rechterlijke stappen ondernamen een ander profiel hadden dan degenen die dit niet deden. Zij hadden vaker beschikking over de steun van hun vader, waren lid van de gereformeerde kerk en behoorden tot families die verzorgd werden uit de stedelijke armenkas. Deze combinatie, aldus de hypothese van Vermeesch, verklaart waarom deze vrouwen wel overgingen tot juridische actie en anderen niet. Zij werden meer gesteund (of onder druk gezet) door verschillende instituties die er belang bij hadden dat de vader het buitenechtelijke kind erkende en daar financiële verantwoordelijkheid voor nam. Daarmee levert Vermeesch een belangrijke bijdrage aan onze kennis over ongehuwd moederschap.

Van rechtsgebruik gaan we naar criminaliteit en vervolgingsbeleid. Een van de belangrijkste discussies onder criminaliteitshistorici betreft de lange-termijnontwikkeling van geweldsdelicten. Historici zijn het over het algemeen met elkaar eens dat er sprake is van een afname van moord en doodslag per hoofd van de bevolking sinds de middeleeuwen. Waar historici het echter niet met elkaar over eens zijn, is de vraag waarom dit zo is. J.A. Sharpe en J.R. Dickinson dragen bij aan dit debat door het ver-

loop van geweldsdelicten in zeventiende-eeuws Cheshire te onderzoeken in ‘Revisiting the “violence we have lost”. Homicide in seventeenth-century Cheshire’, *The English Historical Review* 131 (2016) 293-323. Hoewel hun onderzoek is gericht op één graafschap, biedt het toch enkele interessante hypotheses die voor stadshistorici van belang kunnen zijn. Zo stellen zij dat urbanisatie een van de belangrijkste factoren was die bijdroeg aan de afname van geweld in Cheshire. De urbanisatie leidde tot economische stabiliteit, een groei van een middenklasse en publieke diensten. Bovendien bevorderde de overheid actief dat elites werden betrokken in de handhaving van de openbare orde. Voor stadshistorici geïnteresseerd in de opkomst van een *civil society* en het belang van publieke diensten biedt dit artikel dan ook interessante hypotheses.

Dat vervolgingsbeleid vaak vooral een uiting is van specifieke opvattingen van overheden blijkt uit ‘Inherent vice? Maltese men and the organization of prostitution in interwar Cardiff’, *Journal of Social History* 49 (2016) 928-858 van Simon Jenkins. In de jaren 1920 vond er een verschuiving plaats in de organisatie van bordelen in Cardiff, die steeds meer in handen kwam van Maltese mannen. Volgens James Wilson, de plaatselijke politiechef, was dit gerelateerd aan de natuur van het Maltese ‘ras’, dat gekenmerkt werd door ‘onnatuurlijke’ en vooral ‘on-Britse’ seksuele lusten. Jenkins laat goed zien hoe de opvattingen van Wilson geplaatst dienen te worden in een context waarin in de Britse samenleving in het algemeen onrust over rassenvermenging bestond. Door de speciale status van Maltese onderdanen in het Britse rijk was Wilson echter beperkt om hen via de vreemdelingenwet uit te zetten, waardoor hij een actief vervolgingsbeleid tegen de bordeelhouders ontplooidde.

INHOUD Stadsgeschiedenis 12 (2017) 2

KOENRAAD DANNEELS, BRUNO NOTTEBOOM en GREET DE BLOCK
Snelwegontwerp tussen natuur en stad. René Pechère en het
Groenplan 117

REINOUD VERMOESEN
Suburbs en klachten. Burgerlijke vorderingen in de stad Aalst en haar
buitenvijken tijdens de periode 1750-1800 137

Werk in uitvoering

JELTEN BAGUET EN JANNA EVERAERT
Onderzoek naar de stedelijke politieke elites van Antwerpen
(1400-1550) en Gent (1500-1600) 157

Reviews

HEIDI DENEWETH, GREET DE BLOCK, THOMAS DELPEUT, HANNE-
LORE FRANCK, HILDE GREEFS, JEANNETTE KAMP, SANNE MUURLING,
ILJA VAN DAMME, MAARTJE VAN GELDER, ARIE VAN STEENSEL en
ANTOON VRINTS
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2016) 170

CHANTAL KESTELOOT
Steden in oorlog. Een geschiedenis via de fotografie 197

Abstracts 209

Personalia 210

